

12. Плющ М. Я. Орудний суб'єкта в активних і пасивних конструкціях / М. Я. Плющ // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки) / За ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 109–115.
13. Селігей П. Науковий жаргон : основні ознаки та причини появи / П. Селігей. – К. : Ін-т журналістики, 2003. – 55 с.
14. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Х., К. : Держ. вид-во «Літ-ра й мовознаво», 1931. – 368 с.
15. Синявський О. Порадник української мови / О. Синявський. – Харків – Берлін – Нью-Йорк : Космос, 1922. – 150 с.
16. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2004. – 824 с.
17. Чирва Г.М. Безличные предложения украинского языка (на материале литературы 50-70 гг. XX в.) / Г. М. Чирва. – АКД. – Днепропетровск, 1975. – 27 с.
18. Шевельов Ю. Историчні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах (безособові речення на –но, –то із знах. відмінком додатка) / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. 1. Мовознавство. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 432–453.

O. Lavrinets

ACTIVE AND PASSIVE CONSTRUCTIONS IN THE MODERN UKRAINIAN SCIENTIFIC LANGUAGE

The article deals with the parallel functioning of active and passive constructions in Ukrainian scientific texts. The attention is paid to the passive constructions, which break the present-day stylistic norm of the Ukrainian literary language.

Keywords: active construction, passive construction, grammatical subject, grammatical object, logical subject, logical object.

УДК 811.161.2'276.2:81'38

Н. Я. Дзюбишина-Мельник

СУРЖИК І СУРЖИКІЗМИ: СТИЛІСТИЧНІ РЕСУРСИ

У статті йдеться про динаміку стилістичного використання росіянізмів-інтерферентів (суржикізмів) у художніх текстах з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Виділено чотири етапи відповідно до ролі суржику і суржикізмів у текстах та чотири типи мовців – продуцентів таких текстів у співвідношенні із загалом, що репрезентує націю.

Ключові слова: суржик, суржикізми, стилістичні ресурси, тип мовця: свій, чужий, інший.

Піджинізація мови – типовий наслідок співіснування мов, одна з яких зазнає тривалого й спланованого тиску як упосліджена мова колонізованого народу. Український піджин – суржик, – маючи свою специфіку [2, 26], став об'єктом лінгвістичних досліджень вже на етапі тотального поширення, загрозливого для життя національної мови. Фактично в країні, де-юре незалежній, мова титульної нації має всі ті ознаки, що у так званій «Європейській Хартії регіональних мов або мов меншин» визначені як ознаки zagrożеної мови, що потребує нагально-го захисту. Одним із проявів цього захисту мав би стати бар'єр щодо поширення піджину-сур-

жику, натомість спостерігаємо використання його для дискредитації української нації як деградованого носія цієї псевдомови. Складається парадоксальна ситуація: з одного боку, через естраду, кіно, літературу, ЗМІ суржикомовці демонструють незаперечний наслідок денационалізації: *деморалізацію*, а з іншого, – трагічну ситуацію камуфльовано під фарс, розвагу, покликани засліпити передсмертні конвульсії нації, що досі сміє стояти на шляху привласнення її історії й території де-факто колонізатором.

Можливо, й усупереч намірам тих письменників, які нагороджують читача суцільними піджиномовними текстами, але, фактично, відбува-

ється популяризація піджину як сміховинної мови, як явища карнавальної культури. Читач дезорієнтований тим, що піджиномовні тексти позбавлені будь-якого натяку на авторську позицію, яка допомагала б дистанціюватися від патотексту¹, наприклад, через україномовні ремарки, коментарі, зрештою, через авторську мову. Саме перетворення патотексту, яким є суржик, в ноосферу [про текст як ноосферу див.: 3, с. 6–8] України й спонукало нас простежити динаміку використання суржиків і суржикізмів як стилістичного засобу в художніх текстах з кінця XIX до початку XXI ст. Це дослідження вважаємо частиною спостережень, які ми присвятили виявленню позірних росіянізмів [1], що, безсумнівно, потребує подальшої розробки, важливої як у плані кількісного нагромадження лексичного фактажу, так і в плані відмежування позірних русизмів (росіянізмів) від пізніших запозичень-інтерферентів (тобто власне русизмів). У межах позірних русизмів важливо виявити нормативні та ненормативні явища з погляду сучасної стандартної мови. Проте найважливішим для осмислення сучасного стану української мови має стати словник (слів і значень) запозичень з російської мови, причому кожне слово та значення мають супроводжуватися спеціально розробленими для словника ремарками. Пор.: **бродити** – звичайно *грати, шумувати, ферментувати*; **каблук** – звичайно *корок, підбір, обцас/обчас*, у значенні «набійка» – *підбори*. Досі в поважних наукових текстах навіть з проблем культури мови трапляється неправильне вживання міжмовних омонімів: **відносити** (нормативне – *зараховувати, кваліфікувати* і под.), **зустрічатися** (правильно – *траплятися, спостерігати* і под.), **включати** (треба – *вносити, містити, зараховувати* і под.), **відомий** (по-українському – *знаний, славетний* і под.). Рекомендації щодо слів такого типу мають знайти своє місце у словнику чужомовних слів – запозичень з російської мови, що складатиметься з двох частин: перша частина – це бажані нормативні запозичення, що цілком влилися в українську мову; друга частина – це випадки ненормативної мовної практики.

Укладання словника запозичень з російської мови – завдання на перспективу, тому повернемося до означеної в заголовку статті теми, що надається висвітленню вже зараз.

Ми вважаємо, що є підстави говорити про **чотири етапи** у використанні суржиків та суржикізмів (тобто запозичень-інтерферентів із російської мови) у художніх текстах, які ми пов'язуємо не лише зі стилістичними ресурсами цього

мовного явища, а й з різним потрактуванням персонажа-мовця, що зазнає чужомовного, а разом – чужокультурного тиску. Говорячи про стилістичні ресурси суржиків і суржикізмів, ми спираємося на розуміння цього явища як мовленнєвого (текстового), а не мовного (системно-структурного) рівня. Інакше кажучи, поширення терміна «стилістика ресурсів» на суржик і суржикізми не має підстав, хоча суржикізми й належать до тіла мови у статусі анормем [1, 26], проте їх реєстр досить мінливий, чітко не окреслений, не кажучи вже про суржик як цілком асистемне явище, що перебуває за межами тіла національної мови. Предметом нашого дослідження не стали випадки появи суржикізмів у текстах, спричинені їхньою узуальною нормативністю, а отже, вживані без будь-якого стилістичного навантаження. Ці факти варто пов'язувати до 20-х рр. XX ст. з некодифікованістю літературної мови (проте не скидати з рахунку і явища діахронічної динаміки норми), а згодом – із зростанням тиску російської мови, наслідки чого не завжди осмислені мовцями. Напр., *столова* (М. Коцюбинський), *на пару день* (Леся Українка), *на протязі всієї науки* (Т. Осьмачка), *освітлені другим ліхтарем* (Грицько Григоренко), *кричачими людьми* (О. Довженко), *краці роки* (В. Симоненко), *одна й та сама істота* (Ю. Андрухович), *круглий рік* (І. Калинець). Про випадки нейтралізації подібних суржикізмів ми згадуємо лише принагідно. На теренах функціонування колишнього західного варіанта української мови це можуть бути залишки впливу так званого язичія XIX ст. (на зразок *ожидання* – Б.-І. Антонич).

Перший етап: кінець XIX – початок XX ст. Суржикізми (тут обмежимося розглядом переважно лексики), як і суржик, зазвичай означені лише негативною конотацією. Це засіб створення *сарказму* через самохарактеристику (у мовних партіях) персонажів. Вони здебільшого уособлюють: а) людей вищого статусу (котрі мають цей статус або до нього прагнуть) порівняно з оточенням, б) представників влади, що долучилися до освіти в місті або армії. Загалом опозицію творять традиційне **село** (*позитив*) і **місто** (*негатив*), навіть тоді, коли персонажі вже стали мешканцями міста чи передмістя. Наприклад, у М. Кропивницького (твір «Розгартіяш») Данькошколяр складає і коментує листа: «Дядько неприємно, а дяденька харашо». У Б. Грінченка відповідні персонажі твору «Серед темної ночі» суржик іменують «панською», «образованною» мовою. Показово, що письменник в авторській мові суржикізми бере в лапки, наприклад, «аж три перини, заслані зверху “одіялом”». М. Старицький і особливо В. Винниченко цілком однозначно окреслили роль міста та передмістя на

¹ Про патогенний текст (патотекст) ідеться, зокрема, у монографії [3]. Головною ознакою таких текстів є шкідливий, руйнівний для людської особистості, психіки вплив [3, 31–32]. Вважаємо, що саме за цією ознакою суржикові тексти також можна кваліфікувати як патотексти для українських реалій.

Східній Україні для майбутнього української нації загалом та її мови зокрема в умовах колоніального статусу. Втрату рідної мови через суржикізацію потрактовано всіма письменниками цього періоду як чинник деморалізації, духовного занепаду. Разом із тим, В. Винниченко, здається, першим створює образ суржикомовця як **жертви колонізаторської політики**, людини вже денаціоналізованої, але ще не до кінця деморалізованої (образ візника Козолупа в оповіданні «Чекання»). Саме тому ця людина здатна на протест, отже, залишається небезпечною для влади.

Підсумовуючи перший етап у стилістичному використанні суржиків-тексту або його елементів (суржикізмів), можна твердити: ці засоби слугують позиціонуванню **суржикомовної людини як іншого, чужого**, але такого, що **може це стати своїм**.

Другий етап: 20-ті – 80-ті рр. ХХ ст. На цьому етапі спостерігаємо неперервність традиції, започаткованої такими письменниками, як М. Кропивницький, М. Старицький, Б. Грінченко, а власне: суржик і суржикізми – ознака однозначно негативного персонажа. Мовно він себе репрезентує такими само потворними утвореннями, які траплялися у текстах першого етапу. Пор.:

Б. Грінченко («Серед темної ночі») – <i>Хадеть сюда, веселитися будем.</i> Або: – <i>Пустяк уніманія.</i>	М. Хвильовий («Бараки, що за містом») – <i>Сайдьоть! Лиш би тібе турботи не було.</i> Або: – <i>Ну, от і дивись унімательно. Як підійдемо до пекарні, то й абсуди своєю головою.</i>
---	--

Мовні покручі – однозначне свідчення чужості для загалу російської мови на кінець ХІХ – початок ХХ ст., доказ її незнання, але прагнення опанувати.

Проте на цьому етапі з'являються й нові функції суржиків та суржикізмів: вони стають засобом створення вже не сарказму, а **комізму** – ситуації, коли персонаж так само не усвідомлює недоречності вживання відповідного мовного засобу, проте автор **добррозичливий** до нього. Іноді це переростає в авторський поглум. Суржикомовців потрактовано зазвичай як примітивних й обжених людей міста, обивателів, яких стає щораз більше. Нове стилістичне вживання суржиків і суржикізмів у художніх текстах, фактично, означало толерацію, припустимість співіснування україномовців з особами подібного типу, що заступає непримиренне ставлення до них, повне неприйняття, характерне для першого етапу. Наведемо кілька прикладів із «Народного Малахія» М. Куліша: [Кум] «Все якась недоуміння в при-

роді». Або: [Малахій] «Невкоснітельно треба поспішати». У Григора Тютюнника («Син приїхав») читаємо: – Мамо, як у Вас нащот стірального порошка? Нет? Дак я пришло по приїзду. Або: «Про це будьте вверені» [по-українськи – *впевнені*].

Та найприкметнішою рисою цього періоду стає залучення не стільки суржиків, скільки суржикізмів і суржикізованого мовлення (тобто помітно насиченого суржикізмами) в мовні партії цілком позитивних персонажів, причому не лише неосвічених чи малоосвічених, а навіть високого освітнього цензу, аж до національної еліти – письменників, художників, акторів. Прикметне використання названих засобів в авторській та у невластивій авторській мові, а не лише в прямій мові персонажів. Найпомітнішу роль тут зіграли твори Остапа Вишні. Наведемо кілька прикладів мови персонажів: – *Тваринка дійствительно бідова!* («Мед»); – *От ето, говорю, так. Так і должно бить!* («Дід Матвій»). – *Ідїть, дедушка, додому* (там само). Пор. у нарисах про мистецьку еліту: – *Вам письмо з Москви* («Мар'яненко Іван»). Невласне-авторська мова: «Тільки ж, будь ласка, що іменно – “трошечки”» («Анатоль Петрицький»); – *Сьогодні зачот у проф. Воробйова!* («Борис Романицький»). Бачимо, що комізм переростає у засіб авторського жарту. Саме з 20-х рр., треба думати, бере початок і традиція, характерна для україномовців, що жива ще й досі: робити жартівливі вставки із суржикізмів, особливо якщо не знаєш, не можеш пригадати у момент комунікативного акту українського відповідника. В Остапа Вишні такі слова взято за звичай у лапки (тобто вони є чужими для тексту). Напр., в авторській мові: «“Одхватує” – 15 крб. на місяць» («Василь Васильченко»). Або також в авторській мові: «Позичені 20 коп. “неукоснітельно” односильсь до каси» («Мар'яненко Іван»). Та лапки не впливають на суть оцінки явища: суржикізм/суржик сприймається вже як **неминуче** зло, тому й змінюється ставлення до нього. З цього часу суржикізм стають стилістичними аналогами жаргонізмів, а отже, – мовною грою. Цю мовну гру згодом вплив Таранюк (персонаж із відомого на той час сценічного дуєту), а вже тепер – це безкінечні варіації у дусі Верки Сердючки. Загалом суржикізм стають одним із найуживаніших засобів українського гумору (і жарту, і комізму). Разом з тим, їх залучають у художні тексти також досить нейтрально, як складову усно-розмовного мовлення. Напр., саме так ставився до суржикізмів Павло Глазовий: – *Цілувались, як французи або італьянці* («Де як цілюються»). Або: – *Став, як каланча* («Невдалий приклад»). Ще: про Саву Тягнириядна, що придумав собі нове прізвище «Тягниодіяло» («Нове прізвище»). Усе це має

наслідком те, що поступово сформувався образ совітського українця: добродушного й трохи дурнуватого, без будь-якого почуття власної гідності, який і сам із себе глузує, і дозволяє іншим. Це образ людини, що втратила такий значущий важіль самості, як мова, щоденної живої яскравої мови, що не позичає десь ні чужих сенсів, ні чужих слів, а породжує їх сама. Деморалізований, простакуватий образ українця цілком влаштовував владу російсько-совітської імперії, культивувався російськими засобами мистецтва та ЗМІ, оскільки саме такий українець цілком безпечний для влади.

Отже, на цьому етапі суржик і суржикізми слугують позиціонуванню *суржикомовної людини-іншого* вже як *свого*, тобто *інший – це теж свій*.

Третій етап: кінець 80-х – 90-ті рр. ХХ ст. На цьому етапі актуалізуються вже апробовані стилістичні ресурси суржику і суржикізмів, хоча й з'являються нові прикмети їх використання. По-перше, суржикізми стають самохарактеристикою персонажів-галичан (напр., в «Рекреаціях» Ю. Андруховича натрапляємо на таке: *мокрим полотенцем, одіяло і подушку, цвєти і конфєти, вопше він на дитину похожий*). По-друге, суржикізми незрідка вживано нейтрально як у прямій мові персонажів (навіть високого освітнього цензу), так і в невласне-авторській мові. Таке вживання непомітне для письменника, неусвідомлене ним. Пор.: *приніс тобі страждання, [вірші] носять назви* (Ю. Андрухович «Московіада»). Слід зазначити, що й у попередній період є прояви руйнації мови письменника суржикізмами навіть із західних регіонів України (напр., в І. Калинця читаємо: *золотої бахромі, кругла сирота, рихлий стовп* тощо). Та найприкметнішим стає використання суржику і суржикізмів, започаткованого В. Винниченком в оповіданні «Чекання». Нагадаємо: персонаж Козолуп – суржикомовець-жертва. Проте тепер – це не та жертва, що може відродитися. Це вже навіки втрачена і спустошена людина: примітивне знаряддя в руках влади, особа, що цілком вписується у модель «простого советского человека». Фактично, це вже *неукраїнець*. Такими, зокрема, постають персонажі в ряді творів Б. Жолдака (напр., «У режимі вставки», «Куликовська історія», «Товарищі віддихаючі», «Смерть двох академіків», «Версія»), писаних майже всуціль суржиком.

Висновуємо головне для цього етапу: суржикомовець хоча й мислиться як жертва російсько-совітської імперії, але вона стає самодостатньою, умовно кажучи, особистістю, впевненою у власній значущості. Це вже *не інший і не чужий, а цілком свій, як усі*. Натомість роль *іншого, чужого* перебирає на себе україномовна людина. У цьому плані особливо показове оповідання О. Ірванця (із збірки «Піонерські оповідання»)

«Загибель Голяна», де один із персонажів – дівчина з села, що влаштувалася працювати в піонерський табір, – з великими труднощами ідентифікує українську мову: «Він щось таке прочитав, на українській мові, я не дуже поняла».

Четвертий етап: поч. ХХІ ст. Попри вже традиційне тло стилістичного використання суржику і суржикізмів (фактично більшістю сучасних молодих письменників – С. Жаданом, Л. Дерешем та ін.), з'являється твір (принаймні нам відомий лише він один), де зроблено спробу відтворити суржиком буття персонажів достатньо високого інтелектуального рівня з акцентом на дорослій людині. Це роман М. Бриниха «Шахмати для дибілів», відзначений третьою премією літературного конкурсу «Коронація слова – 2008». Якщо суржик – це мовна стихія в устах продукту масового білінгвізму, то твір М. Бриниха – цілком штучний виплід. Штучність його полягає у залученні суржикізованої книжної, високоінтелектуальної, незрідка урочистої (старослов'янського походження) лексики та словосполучень з *російської мови – переважно* у поєднанні з колоритними питомо українськими елементами (літературного та діалектного походження), зниженою лексикою жаргонного та суржикового гатунку. Наведемо один уступ: *«Тоді жезл твоєї власті стане намого дліннее і могутєствінніше, ніж самий спритний хобот. А главне, що ти побачиши світ не захламльонною лавкою старйовицика – ти узриши весь його чоткий дуалізм і не ступиши на стезю іновєрцов та боговідступників»*. Пор. власне українське: *невіглас, в царині архітектури, розвихрений, гартуєця сила духа, тіки, шо,* і суржикізми та жаргонізми: *щас, ніззя, када, діствітельно, на стрьоме, ублюдок, роздуплиця* (там само).

Логічно постає питання: чи може людина, так добре обізнана з російською мовою, суржикізувати її без видимої прагматичної мотивації у комунікативних актах? Здоровий глузд каже: ні, не може з тієї простої причини, що їй це не потрібно. Адже інтелектуальний читач-адресат сприйме такий текст як власне приниження, недовіру до його знання російської мови, а не інтелектуальний – не зрозуміє сенсу прийому стилізації під суржик. Персонажів, що фігурують у цьому творі М. Бриниха, вочевидь, варто кваліфікувати як *чужий усім*. Чим же небезпечні такі штучні патотексти? Вони підсвідомо прищеплюють думку про непридатність української мови передавати складні інтелектуальні поняття своїми ресурсами. Текст твору скидається на фонетично-морфологічну адаптацію російської мови для українців – «дибілів» (у потрактуванні автора твору) за своєю суттю. Фактично, йдеться про *новий варіант язичія*, ставлення ж до язичія ХІХ ст. в Галичині визначене лінгвістами.

Можна твердити, що *стилістичні ресурси суржиків в художньому тексті – вичерпано*. Це і є головний висновок до нашого дослідження. Інша справа нехудожній текст, зокрема *публіцистично-інформативний*. Той самий М. Бриних подає зразок стилізованого патогенного (а саме суржикізованого) тексту-відгуку на одну з програм телеканалу «1+1». Наведемо уступ: «Суть шоу по якійсь неясній причині сильно замаскували вже самою назвою “Я люблю Україну!”». Путєм дедукції я прийшов до вивода, що здела-

но було нарочно, для приманювання тої ушлої публіки, яка нікада не стала б дивидиця відроджений «Мозговий набір колокольчиків». Мова цього тексту посилює саркастично-нищівну оцінку передачі автором. Обраний стилістичний ключ якнайточніше виявляє нікчемну, самопринизливу сутність програми «Я люблю Україну!».

Отже, автор сподівається (і ми разом з ним), що штучний інтелектуалізований суржик буде зрозумілим натяком для інтелектуального адресата.

1. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Позірні русизми у текстах поч. ХХ ст. / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // Наукові записки НаУКМА. Гуманітарні науки. – 2003. – Ч. 1. Том 22. – С. 16–22.
2. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Тіло національної мови / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // Магістеріум. Мовознавчі студії. – 2009. – Вип. 37. – С. 24–27.
3. Потятиник Б., Патогенний текст / Б. Потятиник, М. Лозинський. – Львів : Вид-во отців Василян “Місіонер”, 1996. – 295 с.

N. Dzubyshyna-Melnyk

SURZHYK AND SURZHYKISMS: STYLISTIC RESOURCES

The article deals with the dynamics of stylistical usage of interferential rosiyanisms (surzhykisms) in literary texts from the end of the XIXth century and till the beginning of the XXIst century. The author distinguishes four stages according to the role of surzhyk and surzhykisms in the texts and four types of speakers, which produce such texts, in relation to the mass that represents nation.

Keywords: surzhyk, surzhykisms, stylistic resources, type of speaker: native, alien, other.